

ג'יימי קיסלינג וספנסר לאונרד

תיאוריה ביקורתית, מרקסיזם ומחאה חברתית: ראיון עם מרטין ג'יי

שיחה עם ההיסטוריון, מחבר הספר *הדמיון הדיאלקטי: היסטוריה של אסכולת פרנקפורט והמכון למחקר חברתי, 1923-1950*. תרגום מתוך כתב העת "פלטיפוס ריווי" (פברואר 2016)

קישור למקור באנגלית: 3

<http://platypus1917.org/2016/01/30/critical-theory-marxism-social-evolution-an-interview-with-martin-jay/>

שאלה: ספרך, *הדמיון הדיאלקטי* (1973) (*The Dialectical Imagination: A History of the Frankfurt School and the Institute of Social Research, 1923-50*), השפיע רבות על התקבלות הגותם של חברי אסכולת פרנקפורט. מדוע כתבת אותו, והאם תוכל לתאר את הסביבה החברתית והאינטלקטואלית שבה למדת בשנות ה-60 וה-70?

תשובה: היו שתי קבוצות מרכזיות באותה תקופה. הראשונה התאפיינה בהתעניינות, שהחלה להתעורר בשנות ה-60 והתגבשה בשנות ה-70, בהגירה של אינטלקטואלים. היו אז כמה מהגרים שכאלה, שעדיין היו בחיים וגם היו מעורבים מאוד בחיים האינטלקטואלים בארה"ב, אבל כבר היו בסוף הקריירה שלהם ורצו לספר להיסטוריון על קורותיהם וחוויותיהם. המנחה שלי בעבודת הדוקטורט, הנרי סטיוארט יוז (1916-1999), הכיר כמה מהם במשרד לשירותים אסטרטגיים (OSS), ארגון ביון של ארה"ב במלחמת העולם השנייה, שגייס לשורותיו כמה מהגרים אינטלקטואלים יהודים-גרמנים כדי שיכתבו מחקרים על הנאציזם. בשלב מאוחר יותר, הוא כתב ספר בשם *The Sea Change* (1968), שעסק בהגירה שכזו. היה זה חלק שלישי בטרילוגיה, שהחלה בספרו *Consciousness and Society* מ-1958, כך שההגירה עצמה היתה תחום מחקר מתפתח.

הקבוצה השנייה היתה קשורה לעניין הגובר בדמותו של הרברט מרקוזה (1898-1979), שהגותו נתפשה במידה רבה כמסתורית בעיני אמריקאים רבים (וגם בעיני). מרקוזה ערבב בין מרקס לפרויד. הוא התעניין בהיבט ההגליאני של המרקסיזם וניסה להפוך אותו לעדכני ורלוונטי לתרבות של שנות ה-60. כל אלה – לצד האוטופיזם המתריס שלו – נתפשו כחדשניים ומקוריים בעיני האמריקאים בשנות ה-60. פרסמתי מאמר בקובץ בשם *The Unknown Dimension* (1972), שערכו קארל קלייר ודיק הווארד, שרק הכותרת שלו, "הממד הלא נודע: המרקסיזם האירופי מאז לנין", מקפלת בחובה את הבורות של אמריקאים באותו זמן בכל הנוגע למרקסיזם המערבי. כתבתי שם את הפרק על מקס הורקהיימר, אבל היו שם גם פרקים על קרל קורש, גיאורג לוקאץ', אנטוניו גראמשי, ז'אן-פול סארטר ואפילו לואי אלתוסר.

היה זה מיזם משותף של שחזור או בניית ידע מחדש, שבו רבים מאתנו ניסו להבין מה נשכח, לזהות את מה שעדיין לא תורגם ולקדם את מה שעדיין היה שימושי באופן פוטנציאלי במסורת הזו, שנטשה את המרקסיזם האורתודוקסי ועדיין היתה רדיקלית יותר מסוציאל-דמוקרטיה או מסוגים אחרים של המרקסיזם הרביזיוניסטי. כמה חוקרים התרכזו אז בעיקר סביב כתב העת "טלוס" (Telos) וניסו לרדת לעומקה של מסורת התיאוריה הביקורתית. הייתי מיודד עם רבים מהם, אבל מעולם לא הייתי חבר בקבוצה, שהשקיעה את מרצה בכיוונים תיאורטיים שונים. העורך של כתב העת, פול פיקון (Paul Piccone, 1940-2004), התעניין במיוחד במרקסיזם הפנומנולוגי, שלא שכנע אותי. למרות זאת, הייתי בדיאלוג עם הקבוצה הזו משלב מוקדם מאוד ופרסמתי מאמרים בכמה גיליונות מוקדמים של כתב העת.

שאלה: מה חשבת על הרלוונטיות האינטלקטואלית של אסכולת פרנקפורט בתקופה שערכת את המחקר עליה?

תשובה: באותה תקופה, אדורנו, הורקהיימר, מרקוזה וליאו לוונטל היו עדיין בחיים, ויורגן הברמאס עדיין לא היה מפורסם בארצות דוברות אנגלית. בגרמניה הוא כבר היה די מוכר. הפרסום מחדש של טקסטים ישנים שלהם היה עדיין בעיצומו. כשהתחלתי במחקרי, *הדיאלקטיקה של הנאורות*, למשל, עדיין לא פורסם מחדש אפילו בגרמניה. הוא תורגם לאנגלית רק ב-1972, בערך באותו זמן שספרי יצא לאור, ולכן, היתה תחושה אמיתית של מציאת אוצר. היו, כמובן, כמה בני אדם, שהיו להוטים ליישם את הרעיונות הללו כדי לפתור בעיות אקטואליות. אלה לא היו רעיונות מתים, שיש לשמור במוזיאון. היה להם עדיין פוטנציאל עצום. אין ספק שלעתים, חברי האסכולה, שהיו עדיין בחיים, לא היו שבעי רצון מהפרשנויות למשנתם ולהשפעה שלהן. עלי, למשל, נמתחה לפעמים ביקורת, שלפיה אני מקונן על האסכולה, במקום להשתמש בהגותה כדי לעודד תיאוריה בהווה, ואולי גם פעולה ומעשה. ואולם, מעולם לא חשבתי שיש לבחור בין חקירה היסטורית של רעיונות ליישום של רעיונות בהווה. ברור שיש לרדת לעומקם של רעיונות מבחינה היסטורית לפני שאפשר להיעזר בהם בנסיבות חדשות. היה חשוב יותר לראות מה היו המגבלות ההיסטוריות שלהם מאשר להשתמש בהם בסיטונות כדי לפתור בעיות בנות זמננו.

בארה"ב של אותה תקופה, המורשת המורכבת, ולעתים קרובות גם הלא-אחידה, של התיאוריה הביקורתית כמעט שלא היתה מוכרת. מרקוזה היה היחיד, שייצג כאן את האסכולה, ומשמעות הדבר היתה שההבדלים בינו לחברים אחרים בה לא נבחנו במלואם. גם לא ברור עד כמה הוא נקרא ברצינות בידי אחרים, שציינו את שמו במחקריהם. לעומת זאת, באירופה בכלל ובגרמניה בפרט, אדורנו, הורקהיימר והברמאס היו שחקנים

מרכזיים בשנות ה-60. אפילו כשסטודנטים חסרי סבלנות נזפו בהם על כך שהם אינם מממשים את הרדיקליות הבלתי מתפשרת, שאפיינה את האסכולה בשנים קודמות, הם לפחות שמרו על דיאלוג רווי מתחים עם רבים מהמעמיקים שבהם. לפעמים, כמובן, השיחה בין הצדדים התפוצצה, לשמחת רבים מהזרם המרכזי בציבור, שנהנו מהמופע, שבו ילדי המהפכה טורפים את אבותיה.

שאלה: כמו במקרה המפורסם של אדורנו! היום, כמובן, יש חוקרים רבים, שכותבים על אדורנו, הורקהיימר, מרקוזה, הברמאס ואחרים, אבל האם התיאוריה הביקורתית מבית היוצר של אסכולת פרנקפורט עדיין חיה ובוועת?

תשובה: אני חושב שתמיד יש לבחון מחדש את התיאוריה הביקורתית כשהזמנים משתנים. ללא ספק, המציאות, שבה לקפיטליזם יש יכולת לשעתק את עצמו, לא השתנתה, ולכן, אפשר לומר שהנושא המרכזי של המאות ה-19 וה-20 לא נפתר. עם זאת, ישנם שינויים רבים אחרים, שיש להתייחס אליהם. רק באחרונה השתתפתי בפגישה, שעסקה בפרויקט בינלאומי של כמה תכניות של תיאוריה ביקורתית, שנמצא עתה בהקמה. גם ג'ודית באטלר, אקסל הונת (מחבר *זלזול ומתן הכרה*), ג'יי ברנשטיין, הנט דה וריס (מחבר *דת זאלימות*) ואן סטולר השתתפו באותה פגישה. מטרת הפרויקט היא להפגיש בין תכניות שונות של תיאוריה ביקורתית מרחבי העולם. ג'ודית היתה לא מזמן בבואנוס איירס ודיברה עם ראשי התכניות בדרום אמריקה, ופגישות נוספות בקייפטאון ובאיסטנבול מתוכננות בהמשך.

ולכן, אפשר לומר שהתיאוריה הביקורתית עוברת גלובליזציה, שמשמעותה היא באופן בלתי נמנע הרחבה של גבולותיה ושפע של רעיונות חדשים. הפרויקט להוט להימנע מקאנוניזציה של אורתודוקסיה כלשהי, אם אכן היתה אי פעם לאסכולת פרנקפורט תיאוריה ביקורתית אורתודוקסית. הוא מושפע מכמה מסורות של אסכולת פרנקפורט. הוא פתוח לסוגיות שפותחו בידי התיאוריה הפוסט-קולוניאליסטית, והוא עונה לגלובליזציה הנאו-ליברלית, לתיאוריה של מגדר, למשבר החילון ועוד. חלק ניכר מהלהט הפוליטי והאינטלקטואלי שלו מגיע ממה שמכונה "הדרום הגלובלי", ולכן היישום של תיאוריה אירו-צנטרית או תיאוריה אירופית-אמריקאית למתרחש בחלקים אחרים של העולם ישתנה באופן בלתי נמנע במדינות אלו. אנחנו רוצים מאוד לדעת כיצד כל זה יתפתח, אבל זה בלתי אפשרי בשבילי או בשביל אירופי או אמריקאי אחר לקבוע מראש מה יקרה.

בהתחשב בכך שהתחלתי לכתוב את עבודת הדוקטורט שלי לפני כמעט 50 שנים, אני נדהם מכך שהתיאוריה הביקורתית עדיין נותרה במובן הרחב חיונית ומעוררת השראה. יש לה כבר כמה דורות של חוקרים, כמו

למשל, הברמאס, אלברכט וולמר, אקסל הונת, כריסטוף מנקה, קלאוס אופה, האוקה ברונקהורסט וריינר פורסט. אלה רק כמה שמות בולטים מהממשיכים הגרמנים של המסורת, ותקצר היריעה מלציין את כל שאר ממשיכי הדרך בעולם האנגלו-סקסי ובמדינות אחרות ברחבי העולם. לפני כשנתיים, הרצתי באוניברסיטה בשנחאי וגיליתי שהמארח שלי, שהיה בעל תפקיד בכיר באוניברסיטה וחבר מפלגה, היה מומחה להברמאס. המסורת הזו מתפתחת והיא ממשיכה להסתעף. יש, כמובן, ויכוחים במסגרתה ותחרויות בין אלה שטוענים שהם נושאי הלפיד. אבל מה שהופך תיאוריה ביקורתית למעניינת זה היכולת שלה לצמוח בצורה יצירתית לכיוונים שונים ולא רק להמשיך את התובנות המקוריות שלה או להישען על טקסטים קודמים, כאילו היו קדושים.

בשלב זה, הפרויקט המשותף עדיין בחיתוליו. אנחנו מקווים ליצור רשת בינלאומית, שתשמש בסיס לחילופי רעיונות וחוקרים. כל תכנית, שמשתתפת בפרויקט, תרגיש שהיא לא מבודדת, אלא חלק מתוך תחום גלובלי או לפחות חלק מקהילה רחבה של חוקרים, שלוקחים את המסורות הללו ברצינות. באחרונה, למשל, שוחחנו באריכות על ההשתתפות הסינית במיזם. אף על פי שבסין יש עניין במרקסיזם המערבי ובתיאוריה ביקורתית, כמה מהמשתתפים בפרויקט הביעו חשש מפני מידת השליטה של המפלגה בסין על אינטלקטואלים ועל מתנגדי משטר ופעילים ומפני חוסר היכולת למנוע מעורבות של מה שאפשר לכנות, אם נשתמש במינוח ישן יותר, "חברות קש". עם זאת, רובנו חשנו שהעניין הגובר והולך בתיאוריה ביקורתית ראוי לטיפול, זאת בתקווה ששיח בינלאומי יעשיר את ההיכרות הסינית עם המסורת ויסייע לנו להבין מה מתרחש במקום החשוב הזה. במקום לפקח על קבוצות, שרוצות להיות מעורבות, רובנו חושבים שאין זה חכם לשמש שומר סף, שמעניק חותם של התנהגות אידיאולוגית טובה. הפרויקט הבינלאומי רחוק מאוד מהאיגודים הקומוניסטיים, שגירשו ונידו בני אדם, שסטו מהקו המפלגתי.

שאלה: האם אין זה ראוי לזהות מגמות שמרניות או ריאקציונריות בקמפוסים ולהרחיקן?

תשובה: הליברטריאן האזרחי והלא מתנצל שבי חושב שאין זה חכם או יעיל לשלול עמדות פוליטיות שונות באוניברסיטה, שבה צריכה להיות מוכנות לשקול את כל הצדדים. רעיונות, שנתפשים בעינינו כמגונים, יכולים להכיל גם גרעינים של אמת, שעלולים להיעלם, אם נדכא אותם. אני מוכן להתפלמס עם הצד השני, ולהציג בפניו טיעונים שלדעתי טובים יותר, ואני מוכן להקשיב לדברי התגובה שלו. אבל אני לא מוכן לומר שיש באופן א-פריורי רעיונות שלא מתאימים לקמפוס.

אף פעם לא אהבתי את תיזת "הסובלנות הדכאנית" של מרקוזה, לא רק משום שנראה לי כמובן מאליו שהיא חרב פיפיות, שתפגע בסופו של דבר בשמאל. ברגע שאומרים שאין מקום לטיעון שתומך במלחמת וייטנאם או בציונות או בכל נושא אחר, אז לבני אדם בצד השני יש כל זכות להגיב בטענות כמו "ובכן, אני לא חושב שיש מקום למישהו שתומך, למשל, בגרסה של הוגו צ'אבס לסוציאליזם בוונצואלה" או "אין לי עניין בהזמנת נציג של החמאס לקמפוס שלי". אי-סובלנות דכאנית היא כביש דו-סטרי. תמיד חשבתי שאפשר לקרוא תיגר על רעיון בלי להשתיקו.

אפשר לסרב להקשיב למישהו אבל לא ניתן לעצור בעד אחרים מלשמוע אותו. אפשר לשים מגבלות על חופש הביטוי רק כשהוא הופך להסתה או בשעה שהמלים מתורגמות למציאות באופן בעייתי. למשל, לא ראוי לתת במה לאדם, שמכחיש את השואה או עושה דמוניזציה למוסלמים או מביע עמדות גזעניות. בדוגמאות הללו לא מדובר רק בהבעת דעה, אלא בפעולה שיש לה תוצאות. היא משפילה, מבזה ופוגענית במובן העמוק ביותר. אבל מלבד דברי שטנה ושנאה מהסוג הזה, עלינו להיות איתנים במוכנות שלנו לאפשר לרעיונות מגונים להישמע. אני ליברל מהסוג הישן, ולכן אני מאמין שתמיד ייתכן שיש לי מה ללמוד משמרן אינטליגנטי או מרדיקל אינטליגנטי מכל סוג שהוא, גם אם הדיאלוג בינינו לא מביא להסכמה.

שאלה: דיברת קודם על ספרם של קארל קלייר ודיק הווארד ועל קבוצת "טלוס" בשנות ה-70. למעשה, כל היצירות הגדולות של לוקאץ', קורש אדורנו והורקהיימר תורגמו לאנגלית באותה תקופה. אפילו הקפיטל של מרקס תורגם אז מחדש, ולכן נראה כי בסך הכול, ההתקבלות של עבודות אלו באנגלית נובעת מרצון בסיסי למצוא דרך כלשהי לשקם את המרקסיזם או להתאימו, שהגיע לשיא בפעילותו של "השמאל החדש". לעומת זאת, מאז שנות ה-80, ההתקבלות של הגות זה נראית חסרת מטרה כלשהי או אקדמית בלבד. מה התפסס בשנים הללו ומה אפשר ללמוד משנות ה-70?

תשובה: אני מהסס לעשות הכללות גורפות בכל הקשור לסיבות שבגינן התקוות של שנות ה-60 לא התממשו בסופו של דבר. הציפיות השטחיות בנוגע למשבר הסופני של "הקפיטליזם המאוחר" התבדו בשעה שהתברר שהקפיטליזם הוא בעל יכולת התאוששות מהירה הרבה יותר מכפי שהשמאל העריך. מלחמת וייטנאם ההרסנית גרמה לכך שהתנועה לכיוון שמאל בענייני פנים נחלשה בשנים שלאחר ההתנקשות בקנדי, בעיקר בעקבות מותם של מרטין לותר קינג ורוברט קנדי ב-1968. וכמובן, רבים בקרב מעמד העובדים הפנו את גבם בקלות לסדר היום הפרוגרסיבי, בעיקר בגלל פנייה לפטריוטיות שלהם, לחרדות התרבותיות שלהם, ולמרבה הצער, גם לגזענות סמויה, שקיימת בקרבם לעתים קרובות. לפעמים השמאל השלה את עצמו בשעה שהוא

האמין, למשל, שהמהפכה התרבותית בסין היא ביטוי אמיתי לתסיסה המהפכנית או בשעה שהוא נתן יותר מדי אמון במדינות סוציאליסטיות כמו קובה או וייטנאם, שהפכו להיות יותר אוטוריטריות מאשר דמוקרטיות. יש לזכור גם ש"ההזדמנות שהוחמצה" היתה גלובלית, בשעה שתנועות שמאל באירופה ובמקומות אחרים נכשלו בדרך זו או אחרת, ופעמים רבות הביאו כתוצאה מכך לתגובות שמרניות ולעלייתם של מנהיגים כמו מרגרט תאצ'ר בבריטניה או הלמוט קוהל בגרמניה. אין זה אומר שלא היו הישגים פרוגרסיביים, אלא שהתקוות של המרקסיזם בדבר שינוי מערכת התנפצו פעם אחר פעם.

שאלה: מה בנוגע למרקסיזם של אסכולת פרנקפורט, במיוחד זה של אדורנו? האם ההתקבלות של הגות זו באקדמיה שפכה אור חדש עליה או עמעמה אותה?

תשובה: ובכן, תלוי איך מגדירים מרקסיזם, שזו תמיד שאלת המפתח. היו אלה בני אדם, שכמובן הושפעו רבות מהמסורת המרקסיסטית. הם הבינו את החשיבות של ניתוח מעמדי ושל צורת הסחורה. הם הבינו את כוחו המקיף והטוטלי של ההון בתרבות בת זמננו. הם הבינו שכדי לחולל שינויים רדיקליים עליהם לחשוב מעבר לקפיטליזם. ואולם, הם גם היו מודעים לעובדה שלמרקסיזם היו כמה מגבלות תיאורטיות והיסטוריות. כמו כל תיאוריה, הוא היה תוצר של זמנו.

מרקס היה מוגבל למה שניתן היה לחוות במאה ה-19 במדינות "המתקדמות" באירופה ובצפון אמריקה. הקפיטליזם של זמנו היה כמובן שונה מהקפיטליזם של אסכולת פרנקפורט, שלא לדבר על הקפיטליזם בתקופתנו. הם ניסו לחשוב מחדש על מרקסיזם, שיתמודד מול האתגר שמציב בפניו הפשיזם, שאותו מרקס לא ממש צפה, ולהבין את הכישלון או את חוסר היכולת של מעמד העובדים להיות "הסובייקט ההיסטורי". למעשה, הם התחילו לחשוב מחדש על כל המושג של ההיסטוריה כבעלת סובייקט, שהושפע במידה רבה מהמרקסיזם ההגליאני, והחלו לנוע לכיוון שמוביל אל תורתו של הברמאס. הביקורת של הברמאס והחשיבות של אינטר-סובייקטיביות נחזו בעבודתם, אף על פי שהם היו פחות אופטימיים ממנו בנוגע לאפשרות של רציונליות קומוניקטיבית בתוך כוליות, שהיא אי-רציונלית מעיקרה. בשעה שהם חזרו לגרמניה לאחר גלותם, הם התחילו להעריך את הדמוקרטיה הרדיקלית, אפילו פלורליזם, יותר מאשר התקווה בדבר מחולל יחיד של ההיסטוריה.

למעשה, זמן רב לפני שובם לאירופה, הם הבינו את הצורך לשלב בין תובנות מהמרקסיזם לתובנות שמקורן בהוגים אחרים כמו זיגמונד פרויד, פרידריך ניטשה ואפילו מקס ובר, אף על פי שהם התנגדו לכמה היבטים

במחשבתם. המרקסיזם שלהם היה מלכתחילה ניסיוני ולא אורתודוקסי. הם בזו לליברליזם, אולם מעולם לא פנו אל מפלגות מהשמאל, בין אם היו אלו קבוצות קומוניסטיות, טורציסקיות או סוציאל-דמוקרטיות, וגם לא אל הניסיונות החלופיים לחדש את המרקסיזם באמצעות מציאת מנה משותף בין הקומוניזם לסוציאל-דמוקרטיה. הם תמיד שמרו על מרחק מחיי המעשה, והתאפקות זו, כמובן, המשיכה בשעה שהורקהיימר ואדורנו דחו את האופן שבו אימץ מרקוזה את "השמאל החדש". אפשר עדיין להתווכח אם היה זה חיסרון, כפי שטען לוקאץ', או דווקא מקור ליצירתיות שלהם. אני סבור, שבסופו של דבר, היה לכך ערך, גם אם הם היו מוטרידים מהמחיר שגובה הפער ההולך וגובר בן תיאוריה למעשה.

שאלה: מה יחסך לביקורת מרכזית הנוגעת למרקסיזם של אסכולת פרנקפורט, ש'המרקסיזם הוא מערכת פילוסופית סגורה, אורתודוקסיה"? האם לא כדאי לטעון במקום זאת שהפרויקט של אסכולת פרנקפורט צמח מתוך המרקסיזם כמקור של הביקורת הנגטיבית?

תשובה: נגטיביות במובן הרחב של המלה קיימת מאז שהפילוסופיה ראתה עצמה כחלופה רציונלית למציאות הקיימת, שלא היתה רציונלית במיוחד. לעתים היא באה לידי ביטוי בצורות אידיאליסטיות – כמו בפילוסופיה של אפלטון, קאנט או הגל. לעתים היא באה לידי ביטוי בצורות מטריאליסטיות, תלוי בנסיבות. אין ספק שחברי אסכולת פרנקפורט לקחו ברצינות את הדרכים, שבהן מרקס והמסורת שנוצרה בעקבותיו גילמו משהו שהוא יותר מאשר רק נגטיביות פילוסופית. מרקס רצה שהפילוסופיה תהיה פעילה בעולם ותמומש בפועל. משמעות הדבר הוא איתור המקורות העוצמתיים ביותר, שבהם מתגלמת הנגטיביות, הקיימים מחוץ לשדה התיאורטי. כשהפרולטריון נכשל או לא היה מסוגל למלא את התפקיד המצופה ממנו, נראה שהיה זה הכרחי לחפש אחר התגלמויות חלופיות לנגטיביות.

אסכולת פרנקפורט התחילה מתוך תקווה זהירה, שאפשר למצוא מועמדים אחרים. מרקוזה, כפי שהזכרתי קודם, התעניין בשנות ה-60 בתנועות הסטודנטים או בקבוצות שוליים אחרות כהתגלמות קונקרטית של "העוצמה של חשיבה נגטיבית". אבל, על פי רוב, הגרעין של אסכולת פרנקפורט נעשה יותר ויותר ספקן וזהיר בנוגע לקיומן של תנועות קוהרנטיות, מודעות לעצמן, שניתן להבינן במונחים מעמדיים או שיכולות לשמש חיל החלוץ, שיביא לשחרור. הם הבינו שהנגטיביות בעולם מפוזרת ולא מוגדרת, במובן זה שקבוצות רבות נאבקות למען שינוי רדיקלי ומוקיעות את הסדר הקיים, אבל לא פונות בהכרח לכיוון הפרוגרסיבי.

הפשיזם, למשל, צמח בזכות "ביקורת נגטיבית" של הדמוקרטיה הליברלית והחברה הבורגנית, ואפשר אפילו לומר שתנועת "מסיבת התה" והרפובליקאים בקונגרס היום הם נגטיבים באופן קיצוני ומתעניינים הרבה יותר במניעה של פעולה מאשר בבניית משהו חדש. לכן, מבחינה מסוימת אפשר לומר שהם מבטאים נגטיביות מזיקה יותר מאשר נגטיביות בונה. במלים אחרות, נגטיביות שלעצמה, ללא הביקורת הרציונלית וללא ערכים ראויים, לא מספיקה. התיאוריה הביקורתית תמיד היתה מודעת לעובדה שנגטיביות יכולה גם להיות גם משחררת וגם בעייתית, ומתוך ניסיון מר היא ידעה כיצד ידה של האחרונה, כלומר זו הבעייתית, עלולה להיות על העליונה.

שאלה: במובנים רבים, אולי אפילו בכל מובן, נראה שהתואר "תיאוריה ביקורתית", שהופיע בכתבים בשנות ה-30, זהה למרקסיזם, גם אם היה זה מרקסיזם ביקורתי, לא מסורתי או נבוך. וכמובן, בשעה שייתכן שהורקהיימר נכנע לדה-פוליטיזציה והברמאס חש במובן מסוים צורך לסטות ממשנתם, הנאמנות של אדורנו למרקס ולמרקסיזם נראית יציבה ובלתי-מתפשרת לאורך כל כתביו. חיבור כמו "קפיטליזם מאוחר או חברה תעשייתית" רק מחזק טענה זו. בהתחשב בכל זה, מה עמדתך בנוגע להצהרתו הידועה לשמצה של אדורנו, שעליה דיווחת בראיונותיך עמו, שלפיה מרקס רצה להפוך את העולם לבית מלאכה?

תשובה: למען האמת, קשה לי לקבל את ההנחה של השאלה. "נאמנות בלתי מתפשרת" מתאימה יותר לאדם דתי, לא למי שעוסק בתיאוריה ביקורתית. משתמע ממנה שיש תורה, מדריך אמונה, שכל מאמין אמתי פועל על פיו בלי לסטות ממנו. משתמע ממנה שכל מי שלא ממלא אחר ההוראות הללו הוא כופר או בוגד, שיש לנדות אותו. כשהמסורת המרקסיסטית מקבלת על עצמה סוג כזה של אורתודוקסיה, היא נופלת קורבן להחפצה, שאותה היא לכאורה רצתה לבקר. אין ספק שאדורנו למד רבות מהמרקסיזם. הוא הבין את החשיבות של חליפין ומסחור. הוא הכיר בחשיבות ההתמדה העיקשת במאבק המעמדי, גם בשעה שהדיון במאבק המעמדי הושתק. הוא סלד מאי-הצדק והעוולות של הקפיטליזם ואף פעם לא איבד תקווה אוטופית מסוימת, שלפיה יום אחד יוחלף הקפיטליזם באלטרנטיבה טובה יותר.

ואולם, במובנים כה רבים שאי אפשר לפרט כאן, הוא לא חש שנכפה עליו להיצמד לכתביו של מרקס או לפרשנויות של הוגים, שהתיימרו להיות ממשיכיו הנאמנים. בנוסף, כפי שצינתי קודם, הוא חיפש אחר מקור השראה בהגותם של הוגים כמו פרויד וניטשה או של יוצרים כמו בקט ושנברג ומצא עניין מועט בחלופות המדעיות או ההומניסטיות שהתחרו ביניהן על הבכורה בהגות המרקסיסטית במאה ה-20. בהתמקדותו בניצול הקפיטליסטי בהקשר הרחב של כיבוש הטבע ועלייתה של הרציונליות האינסטרומנטלית, הוא זיהה מקור

יסודי יותר לדילמה של זמננו. אף על פי שתמיד אפשר למצוא כתבים כמו הטקסט שצינת, שמראים שהוא העדיף לקרוא לכוליות הנוכחית "קפיטליזם מאוחר", חשוב לזכור שבמונח "קפיטליזם מאוחר" נעשה שימוש גם בידי הברמאס *במשבר הלגיטימציה (Legitimation Crisis)* שלו, שכותרתו בגרמנית היא "בעיות הלגיטימציה בקפיטליזם המאוחר" (*Legitimationsprobleme im Spätkapitalismus*). האם תאמר שגם הוא הקפיד על "נאמנות בלתי-מתפשרת" למרקס? כמובן שהאירוניה היא ששניהם טעו בשעה שהקפיטליזם לא היה "מאוחר" דיו, כשהכתבים הללו נכתבו. למעשה, למרות כל חוסר היציבות וחוסר התפקוד של הקפיטליזם, הוא לא מראה סימנים לכך שהוא עומד להתחלף בעתיד הנראה לעין במשהו טוב יותר.

ההערה של אדורנו, שלפיה מרקס רצה להפוך את העולם לבית מלאכה, ידועה לשמצה רק בעיני מי שחושב שהיא לא עולה בקנה אחד עם "הנאמנות הבלתי-מתפשרת" שלו. היא מתיישבת בצורה מושלמת עם הביקורת של אדורנו על הפטיש של היצרנות ועל הרדוקציה של השחרור האנושי לעבודה לא מנוכרת. הורקהיימר כבר אמר דברים דומים בכתבים המוקדמים שלו, ומרקוזה מתח ביקורת על "עקרון ההשגיות" ("performance principle") המדכא, שחבר לתבונה הטכנולוגית בארס וציוויליזציה. ולבנימין, כמובן, שהשפיע רבות על אדורנו, היו הרבה דברים טובים לומר על פורייה, לא פחות מאשר על מרקס.

אפשר, כמובן, להתווכח על השאלה אם הביקורת של אדורנו היתה מבוססת על הבנה מדויקת של מרקס, ולצטט אמרות שונות מתוך הכתבים, שאינם למעשה כה רבים, שבהם רומז מרקס על תכניותיו לאחר המהפכה. כולם מכירים את תרומתו של מוישה פוסטון בקריאת התיגר על התפישה, שלפיה מרקס אימץ תיאוריית ערך טרנס-היסטורית של העבודה. בכנות, השאלה מה מרקס "התכוון באמת" נראית לי לא חשובה באופן מהותי. היא חשובה רק למי שמאמין בקדושת הכתבים שלו או להיסטוריונים אינטלקטואלים, שמחפשים אחר הגביע הקדוש של כוונה סובייקטיבית, שקיימת לכאורה מאחורי הכתבים. מה שחשוב הוא שאדורנו צדק בחקירותיו את הפטיש של הייצור והעבודה ובהתעקשותו שכל רעיון בעל משמעות של שחרור צריך לחרוג מעבר לו.

שאלה: במשך זמן מה נראה היה שהאוניברסיטה מבטיחה מקלט לדור של רדיקלים מאוכזבים משנות ה-60 וה-70. האם אנחנו רואים עתה חזרה לסוג של שמרנות, שבאופן היסטורי היה מזוהה עם הקמפוסים? כיצד אתה מדמיין את העתיד של האוניברסיטה כמקום של אינטלקטואליות שמאלית?

תשובה: קשה מאוד להגיע למסקנות גורפות בעניין, ולכן אתייחס לניסיון שלי בברקלי. באחרונה התראיינתי לתוכנית ברדיו על הסטודנטים באוניברסיטה, אז והיום, שבה רואינו גם כמה סטודנטים בהווה. נדהמתי ממידת המסירות של הסטודנטים כיום. הם לא מציגים את עצמם כמי שיוצרים משהו גדול כמו תנועה, והם בוודאי לא מגדירים את עצמם מרקסיסטים ומצטרפים לפלג טרוציסקי כזה או אחר, כפי שיייתכן שעשו הסטודנטים לפני 40 שנה. כמעט שאין להם שאיפות אוטופיסטיות עיקשות, אבל הם אידיאליסטים ומשתתפים לעתים קרובות בפעילות פוליטית.

הם מתעניינים בסוגיות רבות ורוצים לעשות יותר מאשר רק לדבר עליהן. לפני כמה שנים, שתנועת "כיבוש וול סטריט" הוקמה, רבים בברקלי השתתפו בה. התנועה היתה אמנם קצרת ימים, אבל היא העלתה על סדר היום הציבורי את בעיית האי-שוויון במדינה. בשנות ה-60 היו כמובן נושאים אחרים על הפרק כמו הגיוס, שנתפשו כאיום קיומי ומידי על בני אדם בגיל מסוים, ולכן סטודנטים רבים פעלו בהשפעת הפחד שהם יצטרכו להילחם ואולי למות במלחמה שהם לא תומכים בה. היום יש צבאות מקצועיים וקרבות במלחמות עם טכנולוגיית מל"טים, ולכן פחד מסוג זה לא ממלא תפקיד בהנעת המרד. לעומת זאת, אי-השוויון הגזעי והאפליה, שמעוררים סלידה בקרב רבים מהסטודנטים, לא השתנו. עלינו גם להכיר בכך שבדרך כלל לסטודנטים כיום יש פחות ביטחון כלכלי מאשר לסטודנטים בשנות ה-60, ולכן אפשר להבין מדוע הם לא ימהרו להקריב את הקריירה שלהם בשביל לחיות את חיי תרבות-הנגד או הקיצוניות הפוליטית, שאותה שיבח מרקוזה וכינה כ"התנגדות הגדולה".

בכל הנוגע לגישה של הקמפוסים אל הפוליטיקה, אנשי הימין טוענים שלרוב האוניברסיטאות והמכללות אין סובלנות כלפי המחשבה השמרנית. הם טוענים שהפקולטות, רובן ככולן, ליברליות או רדיקליות, וכי מרבית הסטודנטים מקבלים באופן אוטומטי ושטחי עמדות מרוככות של השמאל, שבאות לידי ביטוי באובססיה לפוליטיקה של זהויות, דברי שנאה וזכויות הפלסטינים.

באופן כללי, הנטייה בקמפוסים היא פחות או יותר לשמאל, לפחות במונחים של הפוליטיקה האמריקאית. האם זהו שמאל מתון מדי, שמתנגד לכל ניסיון להזיז את השיח שמאלה? התשובה לשאלה זו משתנה בהתאם לקמפוס ולגרסאות השונות של השמאל. בברקלי, יש לנו עדיין מגוון עמדות שונות. כמה סטודנטים מיליטנטים קוראים תיגר על נורמות מוסכמות של אזרחות כדי להביע רדיקליות חסרת פשרות, ששואפת לשינוי "בכל דרך אפשרית". אבל רוב הסטודנטים נראים לי פחות דוגמטיים בחיפוש שלהם אחר תשובות לשאלות, שאיש לא יכול באמת לטעון שמוצאות את פתרונן בהגות אחת. במובן זה, רבים מהם קרובים יותר

לרוח של התיאוריה הביקורתית מאשר לאלו שמפקחים על הגבולות שלה ומתעקשים שהיא תישאר נאמנה לאורתודוקסיה המרקסיסטית המקובלת.